

САДРИДДИН АЙНИЙ

СУДХЎРНИНГ
ЎЛИМИ

(қисса)

ТОШКЕНТ
«ЎҚИТУВЧИ»
1982

I

1895 йилда Бухоро мадрасаларидан ўзимга бир турар жой ахтарар эдим. Қанча югурсам-елсам ҳам тезликда бирон хужра қўлга кирмади. Ўша пайтларда бир дўстим менга маслаҳат йўли билан:

— Қори «Ишкамба» деган бир одам бор, у бир неча зархарид хужрага эгадир. Агар ундан сўрасанг, вақтинча турмоқ учун ўз хужраларидан бирини сенга берар, — деди.

Дўстимнинг бу маслаҳати менинг диққатимни у одамнинг менга хужра бериши ё бермаслигидан кўра кўпроқ унинг номи томонига тортди:

— Қори-Ишкамба?!

Ҳақиқатан, қизиқ бир ном, хайвонларнинг ошқозонини «ишкамба» дейдилар. Қандай муносабат билан, одамга «Ишкамба» номи берганлар?

Бу таажжубимни у дўстимга айтиб, ундан изоҳ сўрадим. Дўстим тушунтириб берди:

— У одамнинг номи Қори Исмат. Аммо баъзилар «Қори Исмати Ишкам», баъзилар «Қори Исмати Ишкамба» ва баъзи бирлар қискартириб «Қори-Ишкамба» дейдилар. Бунинг сабабини билмайман. Лекин ажаб эмаски, у одамнинг қорни жуда катта бўлганлигидан шу лақабни унинг номига қўшган бўлсалар-у, бора-бора, лақаб ном ўрнига ўтиб қолган бўлса.

— Халқ «Ишкамба» лақабига лойиқ кўрган одамдан бирор яхшилик умид қилиб бўлмаса ҳам, — дедим дўстимга, — сиз мени у билан таништиринг, мен ундан «бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар» қабилида бир хужра сўраб кўраман. Берса-ку, жуда яхши, бермаса ҳам зарари йўқ, аммо «Ишкамба-одам»нинг қандай махлуқ эканини бир кўриб қолай.

— Ўзим у билан шахсан таниш эмасманки, сени таништираман, — деди дўстим, — фақат дуч келган вақтда кўча-кўйда сенга кўрсата оламан, ундан кейин ўзинг йўлини топиб танишиб оласан. Мен рози бўлдим.

II

Кунлардан бир куни дўстим билан Бухоронинг Лаби ҳовузи Девонбегисида саёҳат қилиб юриб эдик, дўстим сартарошхонага кираётган бир одамни менга кўрсатиб:

— Ана шу одам «Қори-Ишкамба», — деди.

Мен унинг фақат орқасидан кўриб қолдим афти башарасига кўзим тушмади.

— Ундай бўлса мен шу ерда қоламан, агар ўнқови келса танишиб, хужра сўрайман, бўлмаса афтини таниб олиб, келажак учун йўл ҳозирлайман, — деб дўстимдан ажралдим.

Мен Қори-Ишкамба кирган сартарошхонанинг олдида бориб, супачада ўтирдим ва ўзига

билдирмасдан уни кўздан кечири бошладим.

У ўрта бўйли, қорни катта, семиз, бўйни калта ва йўғон, боши ҳам катта ва сергўшт бир одам эди, бўйнининг йўғонлиги ва юзининг сергўштлиги шу даражада эдики, унинг гавдаси сув тўлдирилган мешдай текис кўринар эди. Агар унинг қалин соқоли ва сочи олиниб, кийимлари ҳам ечилиб ташланса, нортуюнинг ошқозонига ўхшаб қолар эди, фақат фарқи шундаки, бу туянинг ошқозонидан каттароқ ва туси ҳам қизғишроқ бўлиб, ою куни тўлган семиз, туллаган кекса бўғоз чўчқанинг худди ўзи бўлиб қолар эди.

Бундай қиёфани кўрган ҳамон меининг кўнглимга, «Ажаб эмаски, халқ бу одамнинг қорни катталиги учун эмас, балки гавдасининг юм-юмалоқлиги учун унга «Ишкамба» лақабини муносиб кўрган бўлса», деган фикр келди.

Дуруст, бу одамнинг қорни бошқа одамларнинг қоринларидан кўра жуда катта эди, лекин гавдасининг бошқа жойлари, ҳатто бўйни ва юзлари ҳам шундай йўғон ва семиз эдики, унинг аъзойи бадани шу катта қорин билан теп-текис бўлиб кетган эди. Соч олдириш навбати Қори-Ишкамбага етди. Сартарош устарасини қайраб туриб:

— Қани, бу ерга марҳамат қилинг, — деб унга ойнанинг олдидаги курсини кўрсатди.

Қори-Ишкамба гавдасининг оғирлигиданми ё бирон касаллиги сабабиданми, зўрға ўрnidан турди. Лекин юзининг ялтираб, қизариб турганидан, унинг семизликдан бошқа касали йўқлиги билинар эди.

У ўрnidан туриб, узоқ эснагандан кейин икки қўллаб салласини бошидан олди ва сартарошхонанинг деворидаги лунгилар осилган қозикқа илиб қўймоқчи бўлди.

Лекин сартарош бунга йўл қўймади ва чакқонлик билан қўлидаги устара ва қайроқни ойна олдидаги жавон устига қўйди-да, саллани икки қўллаб Қори-Ишкамбанинг қўлидан ола туриб:

— Саллангиз шундай катта ва оғирки, агар у ерга илсангиз, қозик синиб, лунгилар ерга тушиб, тупроққа беланган бўлур эди, — деди ва саллани супача устига қўйди.

— Хайриятки, — деди Қори-Ишкамба, — лунгиларингиз туфайли менинг салламни ҳам тупроққа беланишдан қутқардингиз, бўлмаса беш мисқол совунга куйган бўлар эдим.

— Сизнинг саллангиз тупроққа тушса ҳеч бир зарарланмас эди, — деди сартарош, — кўпдан бери жомашов юзини кўрмаган бўлса керакки, тупроқдан ҳам фарқсизроқ ҳолга келган.

Ҳақиқатан ҳам, Қори-Ишкамбанинг салласи печларига қозон сочиқ қистириб ўрагандек, парча-парча қора доғлар кўринар эди.

Мен ўйлардим: «Бир салла қанча катта ва қандай оғир бўлса ҳам, қозикни синдирилмаслиги аниқ». Буни сартарош ҳам яхши билар эди; аммо унинг саллани қозикқа илдирмасликдан мақсади, унинг кирини лунгиларга юқтирмаслик эди.

— Бундай катта саллани ҳафтада бир жомашовга солиш мумкин эмас, — деди Қори-Ишкамба, — у ҳолда совуннинг уйи қуяди.

— Нега бўлмаса кичикроқ қилмайсиз? Қичикроқ бўлса-ку, дока ҳам озроқ кетади, совун ҳам кўп сарф бўлмайди, — деди сартарош.

— Бу саллам — йиртиш олувчи салла, — деди Қори-Ишкамба жавобда, — буни бошимга ўраб мазорбошида, ўликларни кўмаётган чоғда ҳозир бўлсам бошқа одамларга бир газдан йиртиш бераётган бўлсалар, менга икки газ берадилар.

Сартарош гапира-гапира устарани қайраб олди. Устара билан ўз биллагидаги жунларии тарошлаб, ўткирлигини синаб кўргандан кейин, Қори-Ишкамбанинг бўйнига лунгини ўраб яна гапира бошлади:

— Сизни танимаганлар албатта жанозаларига хабар қилмайдилар, танийдиганлар бўлса хоҳ саллангиз катта бўлсин, хоҳ кичик бўлсин, сизга муносиб кўрилган ўлчамда йиртиш берадилар. Бунинг учун саллани катта қилиб, докани нобуд қилиш нега керак?

— Сиз содда экансиз, — деди Қори-Ишкамба, — агар, мени жанозаларига хабар қиладиган ўликларнинг йиртишларига қараб турсам, соч олдириш пулини қаердан топаман? Мен кунда

пешин намози вақтида Девонбеги хонақоҳининг саҳнида ҳозир бўламан. Жаноза ўқиш учун у ерга келтирилган ҳар бир ўликнинг (таниш бўлсин, бўлмасин) «худойи» жанозасини ўқиб, унинг орқасидан қабристонгача бораман ва насибага яраша йиртиш олиб қайтаман. Агар ўлик эгалари мени танимасалар яна ҳам яхшироқ, у вақтда салламнинг катталигига қараб каттароқ йиртиш берадилар.

— Сиз соч олдириш учун ортикча пул ҳам тўламайсиз-ку, унинг ташвишини чекиб нима қиласиз? — деди сартарош бир кафт сувни Қори-Ишкамбанинг бошига қуйиб, сочларини ишқалаб тургани холда, — бошқа одамлар ҳафта-ўн кунда соч олдириб турсалар, сиз икки ойда бир марта соч олдирасиз, устара ҳақини ҳам бошқалар берадиганнинг ярмисича бериб қочасиз.

Қори-Ишкамба бир оз зарда қилиб, бошини сартарошнинг қўли остидан тортди ва бўйини чўзиб, бошини кўтариб, кўзини сартарошнинг юзига тикиб, деди:

— Мен хоҳ ҳафтада бир марта соч олдирай, хоҳ икки ойда бир, бунинг сизга ҳеч бир алоқаси йўқ. Менинг сочим хоҳ ўсиб кетган бўлсин, хоҳ ўсмаган бўлсин, сиз бир марта устара урасиз, узун соч учун икки марта устара ишлатмайсизки, меҳнатингиз ортик сарф бўлса, Агар мен соч олдириш ҳақини бошқалардан кўра камроқ берсам, бу тўғрида шикоят қилишга ҳақингиз йўқ, чунки ўзингиз кўриб турибсизки, бошимнинг ярмиси сочсиздир ва сиз у ерга ҳеч бир устара урмайсиз..

Мен Қори-Ишкамбанинг кейинги сўзларидан огоҳланиб, унинг бошига қарадим, дарҳақиқат бошининг тепаси сочсиз ва териси бурма-бурма бўлиб, қотиб қолган экан.

Сартарош Қори-Ишкамбанинг бузилган кайфини тарқатиш учун бўлса керак узр оҳанги билан:

— Мен ҳазил қилдим, Қори амаки, — деди, — хоҳ кўп ҳақ беринг, хоҳ оз, сизнинг пулингиз табаррук. Икки бошдан мен бой бўлмайман, қайси сартарош ё косиб бой бўлганки, мен бой бўлар эдим.

— Бойлик, қашшоқлик худодан, — деди Қори-Ишкамба ишонтирувчи бир оҳанг билан, лекин унинг масхаралаб, илжайиб туришидан ўзининг ҳалиги сўзига ишонмаганлиги билиниб турарди.

Сартарош Қори-Ишкамбанинг сочини олиб бўлди, лунгини унинг бўйнидан олиб, бир чеккада турган кути устига олиб бориб қокди. Лунгини сочлардан тозалаб, қайта бошдан Қорининг бўйнига ўраб, унинг бошига сув қуймоқчи бўлганида:

— Керакмас, — деди Қори-Ишкамба, — мўйловимни қайчиласангиз бас, бошнинг кирини тозалаттиришга фурсатим йўқ.

— Нега? Бирон жанозанинг вақти яқинлашдимики, мунча шошиласиз?

— Жаноза учраса соат ўн иккиларда хонақоҳ саҳнида учрайди, — деди Қори ва сартарошхонанинг деворида осилган соатга қараб, яна деди:

— Ҳали соат ўн, бошқа зарур ишим бор.

— Яна қандай зарур иш экан у? — деб сўради сартарош.

Шу вақт банка ходимларининг чой ичиш вақтлари, агар бир оз кечиксам чойдан қоламан.

— Хўп, ундай бўлса... — деди сартарош салмоқлаб ва Қорининг лабини икки бармоғи билан буриб ушлаб, мўйловини қайчилашга киришди.

Мен бу сўз ва бу ҳолларнинг ҳеч биридан Қори-Ишкамбанинг қандай одам эканлигини аниқлай олмай қолдим. Мен «Агар бу одам бир неча зархарид ҳужранинг эгаси бўлса, нега ўзининг тирикчилигини, ҳатто соч олдириш пулини танимаган ўликларнинг йиртиши устига қўйган, холбуки бундай иш, уйсиз-жойсиз, қўлидан ҳеч бир иш келмайдиган гадойларнинг иши. Агар ҳақиқатан бу одам уйсиз-жойсиз гадойдай бўлса, нега ўзини банк ходимлари билан ошна кўрсатади, ҳатто уларнинг тушлик пайти устига етиб боришни зарур санайди? Ҳар ҳолда бу қизиқ махлуқ кўринади. Буни таъқиб қилиб яхшигина танишиб олишим керак. Ҳужра сўраш масаласи бунга бир баҳона бўлади...» дердим ўз-ўзимга. Сартарош Қори-Ишкамбанинг

мўйловини қайчилаб бўлган ҳамон у ўрнидан ирғиб турди ва салласини супачадан олиб, бошига кўндирди-да, сартарошхонадан чиқди.

— Қори амаки, соч олдириш пули нима бўлди? — деб сартарош унинг орқасидан товуш берганда, у қайрилиб қарамасдан ва қадамини секинлатмасдан:

— Майдам йўқ, яна соч олдирганда иккисини бир қўшиб бераман, — деб тезроқ юриб кетди ва бир нафасда кўздан ғойиб бўлди.

III

Иккинчи куни, мен яна Қори-Ишкамбани дуч келтириб, иложи бўлса, у билан танишиш ниятида кўчага чиқдим. Лаби ҳовузи Девонбегини айланиб хонақоҳнинг жануб томонидан бошланадиган базозлик растасига тушдим. Базозлик дўконлари олдида ўтирган одамларни бир-бир кўздан кечириб, бу растанинг ғарб томондаги адоғида бўлган Сесувга¹ чиқдим-да, у ердан шимол томонга қараб борадиган растага бурилдим. Бу раста чинни бозори бўлиб, ўрта белида сандиқ саройи ва сандиқ сотиладиган дўконлар бор эди.

Растада ҳали ўн қадам ҳам босмаган эдим, кўзим Қори-Ишкамбага тушди. У бир чиннифурушнинг дўкони супачасида оёғини осилтириб ўтирар эди. Мен ҳам унинг рўпарасига яқинроқ бориб, эшиги ёпиқ бир дўконнинг супачасига ўтирдим ва сичқон пойлаган мушукдай икки кўзимни унинг томонига тикдим. Чиннифурушнинг олдида бир чойнак чой бўлиб, у чойдан пиёлага қуйиб, навбат билан бир дафъа ўзи, бир дафъа Қори ичишар эдилар. Шу вақтда бир новвой бошида бир сават, қўлида бир сават нон билан “суви мой, уни шакар, иссиқ нон. Эҳтиёт бўл, қўлинг куяди!” деб растадан ўта берди...

Қори-Ишкамба новвойни чақирди, новвой унинг олдига бориб, қўлидан саватни пастлатганда, у, икки дона кип-қизил нонни танлаб олди. Нонларни синдириб чиннифурушнинг елпиғичи устига ташлади ва бир бурдани оғзига тикқандан кейин қўлини ён чўнтагига солди.

Мен унинг бу ишидан жуда таажжубда қолдим, унинг бу иши тунов кун сартарошхонада кўрганам одамнинг ишларига ўхшамас эди: тунов кун у ўзини, тирикчилиги ўликларнинг йиртиши устига қолган исқирт бир одам қилиб кўрсатган эди, соч олдириш ҳақида бошининг сочсиз жойларига ҳисоблаб, охири ҳақ бермасдан қочиб кетган эди: бугун бўлса савдолашмасдан икки нонни олди, уни бошқа бир одамнинг дўкони олдида синдириб, биргалашиб ейиши билан бу кун, у, менинг кўзимда «Ҳотами Тойи» бўлиб кўринди.

Қори-Ишкамба чўнтагига тикқан қўлини олиб бошқа чўнтагига тикди. Бу орада тагин бир бурда нон олиб лунжига жойлади. Новвой: «Тез бўлинг, Қори амаки, мени узатинг, ноним совиб, бозордан қолмасин», — деб қистар эди.

Қори-Ишкамба ҳамма чўнтақларини ахтариб бўлгандан кейин, чиннифурушга қараб:

— Ука, шу нонларнинг пулини сиз бериб туринг, чўнтагимда пулим йўқ экан, агар пулим йўқлигини бошдан билсайдим, нонларни синдирмас эдим, — деди ва ўзи хотиржам бўлиб, икки қўллаб нон ейишга киришди.

Чиннифуруш манглайини буриштириб, бир нонга қаради, бир Қорига, охири новвойдан ноннинг нархини сўрагандан кейин ғаладонидан пул чиқариб, тўлаб юборди.

Аммо Қори-Ишкамба новвойга ҳам, чиннифурушга ҳам қарамай икки кўзини йонга тикканича лунжига нон бурдаларини тикмоқда эди. Фақат чиннифуруш новвойни узатиб, ўз олдига қўйиб қўйилган чойни ичаётганида Қори-Ишкамба унга қарамагани ҳолда қўли билан уни нон ейишга таклиф қилди.

Чиннифуруш нондан бир бурда олиб еб, қўлидаги пиёлани бўшатгунча, Қори-Ишкамба синдирилган нонларни еб тугатаёзган ва елпиғич устидаги синдирилган нон камайган сари,

¹ Сесув — уч томон, йўлнинг уч томонга айрилган жойи (Мух.)

Қори-Ишкамбанинг иштаҳаси орта борарди. Охири шу даражага етдики, чайналмаган нон билан тўлган лунжини кимирлата олмайдиган, томоғидан нон ўтмайдиган ва оғзи гапиришга имкон тополмайдиган бўлди. Қўли билан чиннифурушга чойнакни кўрсатиб, ишорат билан бир пиёла чой қуйиб беришни суради. Чиннифуруш илжайгани ҳолда пиёлага чой қуйиб, унга узатди. Қори-Ишкамба бир қўлини елпиғич устида қолган энг охирги бир бурда нон устига қўйгани ҳолда иккинчи қўли билан пиёлани олиб, бир хўплам чой ичди. Шу билан оғзидаги нонлар юмшаб, лунжи бир оз бўшаган бўлса керакки, энг охирги нон бурдасини ҳам оғзига тикди ва пиёладаги чойни хўриллатиб ичгандан кейин, оғзидаги нонларни чайнай-чайнай ўрнидан туриб кетди. Мен ҳам унинг орқасига тушдим...

Қори-Ишкамба йўл юришда унча шошилмас эди, аста-аста қадам ташлаб, икки томондаги дўкон ва дўкондорларни бир-бир кўздан кечирар, кўзи кўзига тушган одамлар билан «салом-алик» ҳам қилар эди.

У бир неча қадам юргандан кейин, сандиқ саройи, олдида бир сандиқфуруш дўконининг супачасига ўтирди. Сандиқфурушнинг ўзи дўконининг ичкарироғида ўтирарди, олдида ҳисоб чўти тик қўйилган бўлиб, лаби пичирлар эди.

Қори-Ишкамба ўтиргани ҳамон ёнбошлаб, қўлини чўтнинг орқасига узатди-да, у ердан бир нарсани олиб оғзига тикди.

Мен сандиқфуруш дўконининг ёнида ўтирарга жой топмадим, ноилож қолиб, узоқроқда бир бўш жой топиб ўтирдим. Лекин у ердан туриб Қори-Ишкамбанинг ишларини пайқай олмас эдим. Фақат сандиқфуруш дўконининг олдида ўтаётганимда шуни сездимки, у, бир нарсани (ўтган-кетганларнинг кўзидан яширмоқчи бўлиб) ҳисоб чўти панасига қўйиб эмоқда экан, шундай бўлса ҳам, Қори-Ишкамбанинг «ўткир кўзи» уни кўрган ва ола солиб у ерга ўтириб, у нарсани ейишда сандиқфурушга ёрдамлаша бошлаганини пайқадим, у нарсанинг нима эканлигини аниқлай олмадим.

Қори-Ишкамба сандиқфуруш дўконидан кўп ўтирди, ейдиган нарсани еб бўлганидан кейин, ўрнидан туриб дўппи ва шоҳи бозори бўлган «тимча»га кирди. Бу «тимча» деб аталган бозор чиннифурушлик растаси билан атторлик растаси орасида кўндаланг бўлиб, икки растанни бир-бировига туташтирадиган усти ёпиқ торгина бир йўлакча эди.

Мен тимчадан анча узоқликда ўтирган жойимдан туриб, Қори-Ишкамбанинг орқасидан етишмоқ учун дарров йўлга тушдим ва тимчага кириб, унга етиб олдим. У ҳам бу гал бир оз тез юрар, икки томондаги дўкон ва дўкондорларга кўп қарамас эди. Фақат бора туриб бир дўппифурушнинг дўкони олдида тўхтаб қолди.

Теварақда муносиб ўтирар жой бўлмаганидан, мен ҳам ўзимни харидор кўрсатиб, дўппифуруш дўконининг олдида турдим.

Қори-Ишкамба дўппифуруш билан саломлашгандан кейин, ундан:

— Менинг дўппиларимни сотдингизми? — деб сўради.

— Йўқ, ҳали сотганим йўқ, — деди дўкондор.

— Сотгансизку-я, лекин пулини бир неча кун ишлатмоқчисиз? — деб Қори-Ишкамба дўкондорнинг гапига ишонмаганлигини билдирди.

— Қори амаки, сиз одамга ишонмайдиган бир кишисиз, шундай дегани ҳолда дўконлар орқасига қайрилиб қўлини рафчаларнинг бирига узатди ва устма-уст қўйилган, бир даста дўппини олиб, Қори-Ишкамбага кўрсатди:

— Шулар сизнинг дўппиларингиз эмасми?

— Шулар менинг дўппиларим, — деди ва қўшимча қилди, — бошда ҳам мен сизнинг гапингизга ишонгандим, фақат бир ҳазил қилган эдим-да, дарров аччиғингиз келмасин.

— Нега аччиғим келсин? Сизнинг мунақа «ҳазил»ларингизни энди эшитаётганим йўқ-ку.

— Хўп, ҳазилни бир ёққа қўяйлик, — деди Қори-Ишкамба, — мен бу кун пулга жуда муҳтожман. Бир иш қилиб шу дўппиларнинг пулини, ҳеч бўлмаганда ярмисини бериб

турсангиз, мени жуда миннатдор қилган бўлар эдингиз. Шундай қилинг, жон ука! Илоҳи болаларингизнинг тўйини кўринг!

— Бу гапингиз ҳазил бўлса ҳам яхши эмас, чин бўлса ҳам, — деди дўппифуруш жиддий бир оҳанг билан.

— Нега?

— Шунинг учунки, — деди дўппифуруш, — сиз мендан ўз дўппиларингизни чакана нарх билан сотиб беришни сўраган эдингиз, агар мен ўз дастмоемдан сизга буларнинг пулини аввалдан бериб қўйиб, кейин битта-битта сотиб, у пулнинг ўрнини тўлдирсам, менга фойда бўлмайдигина эмас, балки зарар бўлади. Чунки сизнинг ўзингиз ҳар юз тангангиз учун менинг ўзимдан ҳар ойда икки ярим танга фойда оласиз. Шундай бўла туриб, «ўз пулингдан менга бериб тур», дейсиз.

Қори-Ишкамба, дўппифурушнинг бу гапига жавоб тополмаганидан бўлса керак, ўйлаб қолди ва дўппифуруш яна сўзга киришди:

— Бўлмаса бир иш қилайлик — на сих куйсин, на кабоб.

— Қандай иш? — деб сўради Қори-Ишкамба.

— Сиз ўз дўппиларингизни кўтара нарх билан баҳолаб менга сотинг, мен ҳам буларнинг пулини сизга нақд тўлай, ундан кейин чакана нарх билан ўз ҳисобимга битта-битта сотай, у ҳолда менга ҳам бир нарса қолади, сиз ҳам пулингизни ҳозирдан оласиз, нима дейсиз?

— Бундай савдо менга тўғри келмайди, у вақтда : дўппилар пулининг қарийб тўртдан бири қўлимдан кетади, — деди Қори-Ишкамба ва кетмоқчи бўлди.

— Ўтиринг! Дўппиларингиз пули устидан битта чой дамлай, — деди дўппифуруш ҳазиллашиб.

— Раҳмат, мен ҳозир банкага бориб чой ичаман, — деди Қори ва кулиб қўшимча қилди, — менинг дўппиларим пулидан бўладиган чойга на сизнинг тишингиз ўтади, на ўзимники.

Дўппифуруш Қори-Ишкамбанинг бу гапига куларкан, мендан:

— Сизга нима керак?— деб сўради.

— Дўппи!

Қетармон бўлиб қадамни олға босган Қори-Ишкамба менинг бу гапимни эшитиб, йўлдан қайтиб тўхтаб қолди ва дўппифурушга қараб:

— Бу кишига менинг дўппиларимдан кўрсатинг! — деди. Дўппифуруш Қори-Ишкамбанинг дўппиларини дастаси билан менинг қўлимга бериб:

— Мана булардан бирортасини танланг! — деди. Мен ҳам уларнинг орасидан биттасини ажратиб:

— Мана шуниси қанча туради? — деб сўрадим.

— Беш танга, — деди дўппифуруш.

— Икки танга! — дедим мен дўппиларни дастаси билан унинг қўлига қайтариб бериб.

— Инсоф қилинг, ука, — деди Қори-Ишкамба менга қараб, — буларнинг ҳар бирига тўрт тангалик масаллик сарф бўлган, ақалли ўша масаллиқнинг пулини беринг, тикиш ҳақини сизга бағишласинлар,

— Бу киши дўппи олмайдилар, — деди дўкандор дўппиларни рафчага қўя туриб, — бекорга хомтама оўлманг.

Қори йўлга тушди, мен ҳам...

Қори-Ишкамба тимчанинг атторлик растасига ўтиладиган томондан чиқиб, бир атторнинг дўкони олдида тўхтади. Мен ҳам дўппифуруш дўкони ёнидаги тажрибамни ишлатиб, ўзимни харидор кўрсатиб унинг ёнига бориб турдим.

Қори-Ишкамба аттор билан саломлашгандан кейин унга: — «авараси» ҳисобидан бир тишлам гулқанд беринг, иштаҳадан қолибман, — деди.

Аттор кулимсираб, олдидаги мис тоснинг қопқоғини очди ва унинг ичидан темир белча

билан ёнғоқдай гулқанд узиб, Қорига узата туриб деди:

— Хайриятки, иштаҳадан қолган экансиз Қори ака, бўлмаса бутун дунёни еб кўяр эдингиз.

Қори-Ишкамба белчани атторнинг қўлидан олиб, унинг учидаги гулқандни тиши билан узиб олди ва белчани атторга узатиб:

— «Авараси» жуда ҳам кичик бўлипти, тишларимнинг ковагида йўқолиб кетди, — деди.

— Дўконим кичкина, молларимнинг бори бобо олиб набира сотадиган моллар, бу ҳолда «авараси» бундан катта бўлмайди.

— Хўп, «авараси» учун бўлмаса худо учун яна бир тишлам беринг, дуо қиламан, — деди Қори-Ишкамба.

Аттор яна бир тишлам гулқанд узиб, белча билан Қорига узатди, Қори бу дафъа белчани атторнинг қўлидан ола туриб, менга қараб:

— Ука, менда бирон ишингиз борми? — деди тўсатдан. Мен унинг бу саволидан шошиб қолдим, чунки бундай саволни ундан кутмаган ва жавобига ҳозирланмаган эдим. Мен: «Ҳа, сизда ишим бор, ойлоқ ерда айтаман» деб, уни бир чеккага тортиб, хужра масаласини унинг олдига қўйиш ўрнига, бошқача ҳаракат қилдим: аттор агар: «Ҳа, ука, сизга нима керак» деса, унинг жавоби учун ҳозирлаб қўйган сўзимни телбаланиб, Қори-Ишкамбага айтиб юбордим:

— Ҳа, менга мурч керак! — дедим.

Албатта бу жавоб Қори-Ишкамбанинг: «ука, менда бирон ишингиз борми?» деган саволига тамоман алоқасиз бўлиб тушди. Буни дарҳол ўзим ҳам сездим, шунинг учун тезлик билан қўлимни ён чўнтагимга тикдим, дарров бир оз мурч олиб, у ердан қочмоқчи. бўлдим. Бахтга қарши, чўнтагимда бирон пул ҳам йўқ экан, қизариб-бўзариб атторга қараб:

— Ҳозир ёнимда пулим йўқ экан, бориб пул келтириб, сўнгра оламан, — дедим-да, тура солиб у ердан қочдим. Атторнинг дўкони олдидан узоқлашаётганимда кўзимнинг қири тушди: Қори-Ишкамба қуйи лабини! юқори лаби устига тортиб, менинг ҳақимда ниманидир ишорат билан атторга англамоқда эди.

* * *

Бугун ҳам менинг «овим» юрмади. Юрмадигина эмас, тузоқ олдига келган «ов» ҳуркиб қочган эди, бундан буён унинг орқасидан тушиш йўли мен учун тўсилган эди; Қори-Ишкамба олдида шарманда бўлган эдим. «Мурч олишим»нинг ёлғонлиги унинг олдида кун каби ойдин эди. Мен мурч олмасдан «мурч еган»² эдим, ҳатто у «мурч олишим»га қиёс қилиб «дўппи олишим»нинг ҳам ёлғонлигини билиб олган эди.

Энди пушаймон қилиш ўринсиз, «афсус» фойда бермас, ов тузоқдан қочган, қуш қўлдан учган эди.

Шунингдек, мен у билан танишиш ва унинг аҳволини ўрганишдан умидимни узмаган, фақат бу мақсадга етишиш учун бошқа йўллар, бошқа тадбирлар изламоқда эдим. Охир хаёлимга маиш шундай бир фикр келди: унинг уйининг адресини топаман, тўппа-тўғри уйига бораман, унинг олдида «дўппи олишим» ва «мурч олишим»нинг ёлғонлигини инкор қиламан, «сизнинг орқангизга тушишдан мақсадим, сиз билан танишиб, сиздан хужра сўрамоқ эди», дейман. Шу билан ҳам шармандалиқдан қутуламан, ҳам у билан танишиб оламан, Шундан кейин унинг аҳволини ўрганиш учун менга йўл очиқ бўлади.

IV

Қори-Ишкамба уйининг адресини излаб юрган кунларимдан бирида Лаби ҳовузи

² «Мурч емоқ» - Бухоро истилоҳича, фириб емоқ, алданмоқдир.

Девонбегининг шимолида бўлган чойфурушлик растасидан ўтар эдим. Бу растанинг ўрта белида, Кўмир бозори кўчасининг рўпарасида «Жаннатмаконий» аталган бир сарой бор. Бу саройнинг дарвозасининг икки ёнига икки супача қурилган эди. Бу супачаларнинг бирида Раҳими Қанд деган бир киши қанд, конфет ва бошқа ширинликлар солинган лаълисини³ олдига қўйиб, сотиб ўтирарди. Мен ҳам баъзи вақт у супачаларнинг бошқа бирида ўтириб, Раҳими Қандни гапга солардим. Бугун ҳам ўша супачага бориб ўтирдим.

Раҳими Қанд узун бўйли, ориқ, чувак юзли, буғдой тусли, соқоли тўла даражада кўса бўлиб, ўзи жуда қизиқ одам эди. Мен унинг гапларини завқ билан тинглар эдим. Бу одамнинг туғилган ери Шофривон районининг «Истамзий» қишлоғи бўлиб, Бухорода танбурчилик қилар эди.

У жуда камбағал, аёлманд ва бечора бир киши бўлиб, ўз касби — танбур чалишда ҳам унча маҳорати йўқ эди. Бунинг устига, у, шўрпешана, қайғули ва жуда камгап эди. Агар гапирса ҳам, жиддийнамо сўзлар гапирар, ўз замондоши бўлган касбдошларидай ҳазилкашлик, шўхлик, қизиқчилик ва хушомадгўйлик, лаганбардорлик каби ишларни билмас ёки қилмас эди. Шунинг учун уни бойлар ўз тўй ва базмларига олиб бормас, олиб борсалар ҳам бунга унча маблағ бермас эди. Харидори оз бўлганлиги сабабли, агар уни бирон одам ўз тўйи ва базмига олиб борса, ўттиз тийинга барасар келадиган Бухоронинг икки тангасига рози бўлар эди.

Унинг иш ҳақи бошқа хонанда ва созандаларга кўра кўп арзон бўлгани учун муллавааччалар ўз «ижтимоана»ларига⁴ кўпинча уни олиб борар эдилар. Мен у йилан шунақа «ижтимоана»лардан бирида танишган эдим.

Баъзи вақт муллавааччалар ўз базм мажлисларида унга кўп азоб берардилар. Бир кеча мана шундай бир воқеа юз берган эди.

Бир йил, ҳамсабоқларимиз ҳар йилдагидай домла мударрис олдида келажак йилнинг дарсини бошлаб қўймоқчи бўлдилар. Янги дарс бошлаш учун албатта домлага сулукат⁵ қилиш керак эди. Бунинг учун ўзаро пул тўпладилар. Юз нафарча бўлган бу мадраса аҳлидан бир минг беш юз танга пул йиғилди. Бу маблағнинг бир минг тўрт юз тангасини «холвайига» сарф қилдилар. Нон, майиз, турли ҳолвалар, домла учун чой-нон олдилар ҳамда домлага нақд пул бердилар.

Дарсни бошлаб, домла олдидан ўтгандан кейин, қолган юз тангани «ижтимоана»га сарф қилдилар юз нафар муллаваачча ва йигирма нафарча меҳмон учун палов, нишолда, мураббо ва нон тайёрладилар.

Бу мажлиснинг созандаси шу Раҳими Қанд эди. Уни икки тангага савдолаб, олиб келган эдилар. У танбур чалар ва муллавааччаларнинг ўз ораларидан етишган хушхонлари ашула айтар эди.

Хушхон муллавааччалар бир неча нафар эдилару улар навбат билан ашула айтардилар, аммо Раҳими Қанд ёлғиз ўзи дам олмасдан, танбур чалишга мажбур эди. Вақт ярим кеча бўлганда, у тамоман ҳолдан тойиб қолди. Бармоқлари мадорсизланиб, танбур торидай титрамоққа бошлади. Лекин муллавааччалар унинг ҳолига қарамасдан, «Яна чал!» деб қистардилар.

Охири, у ҳам ўзининг узил-кесил гапини айтди:

— Агар ўлдирсангизлар ҳам энди чалолмайман! — деди.

— Ҳали гап шуми, — деди хушхон муллавааччалардан Амини Муш⁶ деган бирови дўқ уриб.

— Гап шу! — деди Раҳими Қанд қатъият билан.

— Шериклар, турунглари, «хар мурд»⁷, — деди Амини Муш мажлис аҳлига қараб ва ўзи ҳаммадан бурув туриб, Раҳими Қандни ерга юмалатиб босди. Бошқа бир неча муллавааччалар

³ Баркаш, патнус.

⁴ Ўтиришларига, ҳарифоналарига.

⁵ Сулукат — мадраса талабаларининг мударрисларни зиёфат қилиб фотиҳа олишлари.

⁶ Амин Сичқон.

⁷ «Эшак ўлди»

туриб, уни ура бошладилар.

Раҳими Қанд аввал «дод» деди, «вой» деди, сўнгра ураётганларга ялинди, йиғлади-сиктади, аммо бу ялиниш-ёлворишларнинг ҳеч бири фойда бермади. Улар-уни кучлари борича урмоқда эдилар.

Охири, Раҳими Қанд бўғилган овоз, қисилган нафас билан ҳиқиллаб:

— Хўп, кўйворинглар «тақсирчалар», яна бир оз чалиб бераман, деди.

«Хар мурдчи»лар ундан қўл тортдилар. У зўрға ўрнидан туриб, деворга суяниб ўтирди, титроқ бармоқлари билан танбур торини бир оз титратди...

Шу вақтда ош тайёр бўлди, палов сузилган товоқларни келтириб, мажлис аҳллариининг олдиларига қўя бердилар. Сўзлар узилди, қўллар товоққа чўзилди, бошлар эгилди, кўзлар ошга тикилди. Раҳими Қанд ҳам танбуруни деворга суяб қўйиб, бутун гавдаси билан товоққа ташланди.

Бирпасда товоқлар бўшалиб, яланди, дастурхонлар ҳам йиғиштирилди. Энди тарқалиш вақти етишган эди, мажлис аҳли тўртталаб, бешталаб уйдан чиқа бошладилар.

Раҳими Қандга хизмат ҳақи учун икки танга бердилар. Бунинг устига битта нон ва бир коса ош ҳам бериб, «буни болаларингга олиб бор», дедилар.

Раҳими Қанд сира кутмагани бу «инъом»дан бениҳоя қувонди.

— Илоҳи ҳаммаларингиз мударрис бўлинглар, муфти бўлинглар, охунд бўлинглар, раис бўлинглар, қози бўлинглар, қози калон бўлинглар! — деб муллаваччаларни ҳақларига дуо ҳам қилди.

— Бизнинг ҳаммамизнинг бу мансабларга етишмоғимиз учун бу кунги бу мансабларда турганларнинг ў-моқлари ёки бу мансаблардан тушмоқлари керак, — деди бир муллавачча ва қўшимча қилди, — сизнинг бу дуоингиз ҳалиги мансаб эгалари учун бир қарғишдир, агар улар эшитиб қолсалар, сизни «хар мурд» қилиб ўлдирадилар.

— Майли, — деди Раҳими Қанд бир оз илжайиб, — агар «хар мурд»дан кейин битта нон билан бир коса ош берсалар зарари йўқ.

Мен Раҳими Қанднинг умримда икки марта илжайган ҳолда кўрганман. Бири ўша мажлисда, яна бирини куйироқда ҳикоя қиламан.

* * *

Икки танга даромад билан (у ҳам кунда муяссар бўлмайти), битта нон ва бир коса ош билан (у ҳам ўп беш кунда, бир ойда «хар мурд» бўлгандан кейин қўлга киради) албатта Раҳими Қанд каби аёлманд бир одамнинг куни ўтмас эди. Агар у бошқа бирон касбга киришмоқчи бўлса, танбурчиликдан ўзга ҳунари йўқ агар қишлоққа чиқса, ери йўқ, агар савдо-сотикқа киришмоқчи бўлса, сармоясини йўқ эди.

Шунинг учун у ёрдамчи «касб» йўсинида лаълига қанд ва бошқа ширинликлар солиб, кўчада сотиб ўтирар эди. Бу ишда унинг сармоясини бир-икки қадоқ қанд ва конфетдан иборат эди. Қандни анбурча билан ушатиб, каттароқ бўлақларини икки пул, кичикроғини бир пулдан баҳолаб, лаълига солар, лаълининг бир бурчагида арзонбаҳо конфет ва обаки дандонлар турар эди. Раҳими Қанд кунда мана шу «тижорат молини» кўтариб, қўлтиғига бир кигизча қистириб, «Жаннатмақоний» саройи олдига келар, кигизчасини саройнинг дарвозасини олдидаги супачалардан бирига ёяр, ўзи унинг устида чўккалаб ўтириб, лаълисини олдига қўяр эди.

Унинг кўпинча харидори бош яланг, оёқ яланг, боқимсиз қолган кўча болалари эди. Улар гоҳо «хўжайин»нинг кўзини чалғитиб, бу «моллар»нинг бир қисмини чангаллаб олиб қочар ҳам эдилар.

Унинг мана шу «касби» муносабати билан Бухоро халқи унинг номига «қанд сўзини қўшиб Раҳими Қанд дер эдилар.

* * *

Мен гоҳо Раҳими Қанднинг қанд ёки конфетидан бир донасини икки пулга олиб, саройнинг бошқа супачасида шимиб ўтирар эдим. Лекин менга қанд ва конфетдан кўпроқ унинг кам учрайдиган гаплари, ҳикоялари ҳузур бахш этар эди.

Раҳими Қанднинг менга айтиб берган ҳикоя ва саргузаштларидан икkitаси эсимда қолган.

Бир кун, у, замона аҳлининг «бетамизлигидан, қадр билмасяигидан» шикоят қилиб деди:

«Агар замона аҳлининг тамизи бўлсайди, ҳунармандни ҳунарсиздан фарқ қила олсайди, ҳунарманднинг қадрини билсайди, бошқа созандаларга ундай ва менга бундай муомала қилмасдилар.

Бу танбурчиларнинг, бу дуторчиларнинг, бу ҳофизларнинг кўплари «уста кўрмаган шогирд»лардир. Лекин бетамиз одамларни аҳмоқ қилиб, пул топиш йўлини жуда яхши биладилар. Мен бўлсам, бу илмнинг бир неча моҳир усталарида неча йиллар хизмат қилиб, бу ҳунарни орттирганим ҳолда емоққа нон тополмайман.

Раҳими Қанд бу сўздан кейин, ўзининг ҳунармандлигини ва устозларининг забардастликларининг исботи учун қўйидаги «саргузашт»ини ҳикоя қилиб берди:

— Мен, қозонфуруш Насруллобойга (одамлар унинг номини қисқартириб, «Насруллои Дег» дер эдилар) ўн йил хизмат қилдим.

Насруллои Дег шашмақомда ягона эди. Танбур ва дуторларни сайратиб юборар, чилдирмасининг товуши билан осмон табақаларини ёрар эди.

Шогирдлигимнинг охирларида шашмақомни сув қилиб ичган эдим, у мени базмларга, ўзи билан бирга олиб борадиган бўлди. Бир куни у мени қози калон қуёвининг Хитоён қишлоғидаги чорбоғига олиб борди. У ерда шаҳарнинг манман деган созанда ва хонандалари тўпланган эдилар. То ярим кечагача ҳаммамиз жўр бўлиб, базм қилдик, яхшигина чарчадик. Овқатдан кейин созандалар ётиб ухладилар. Саҳар яқинлашган эди. Шу вақт устозим Насруллои Дег боғ эгаси — қози калоннинг қуёвиги:

— Агар рухсат берсангиз шогирдим билан бирга бир махсус базм қилиб берай, — деди.

Албатта боғ эгаси таклифни хурсандлик билан қарши олди. Насруллои Дег менга қараб:

— Танбурни «Наво»га созла! — деди. Мен танбурни созладим, у чилдирмани оловда қиздириб, кўлига олди. Мен танбур чалишга киришдим, у чилдирма билан навонинг «усулини» сақлаб ашула айта бошлади....

Бир вақт қаердандир булбуллар учиб келиб, биз тагида базм қилаётган дарахтнинг шохига қўндилар...

— Булбуллар бизнинг чалиш ва хонишимизга қулоқ солиб, бир оз жим турдилар, биз чалаётган мақомнинг «усулини» билиб олганларидан кейин улар ҳам бизга жўрлаб «чахчахлаша» бошладилар.

Булбулларнинг бу ишларидан устозим шавқланиб, гўёки улар билан мусобақага киришгандек «фалак печ» нолалар қилар эди. Мен ҳам танбур торини ҳар бир чертганимда, гўёки эшитгувчиларнинг жон томирларига тирноқ урган каби уларни дод-фарёд қилишга мажбур этардим...

Охирида булбуллар «мусобақада» ютқизиб, жим бўлиб қолдилар. Улар бир нафас жим турганларидан кейин, ҳушу ихтиёрларини қўлдан бериб, дарахт шохидан ажралиб, парвоналар каби ўзларини биз томонга ташладилар ва парвона шам атрофидан қандай айланса, улар ҳам бизнинг бошимиз устида шундай айланар эдилар.

Бирон минутдан кейин, булбуллар тамом ҳолсизланиб, улардан бириси менинг танбуримнинг қулоқ чўпига ва бошқа бириси устозим чилдирмасининг гардишига қўнди...

Раҳими Қанд нақл қиладиган бунақа саргузаштларнинг ёлғонлиги ўз сўзидан равшан бўлса

ҳам, мен унга қарши бирон нарса демас эдим. Чунки у ўзи гапириб бераётган ҳикоя ва саргузаштларига қарши эшитгувчидан оз бўлса-да, ишонмаслик сезса, у одамга бошқа унақа гапларни гапирмас ва ундан ошнолик алоқасини узар эди.

Ҳолбуки, унинг ҳикояларини эшитиш менга завқ берар эди, айниқса мен бундан кўпроқ завқланардимки, у афсонага ўхшаган ўз ҳикояларини жиддийлик билан гапирар ва менинг «тамоман ишониб» эшитаётганимга имони комил эди.

* * *

У бир кун менга ўша замоннинг «қаҳрамонлари» — амир навкарлари тўғрисида гап очди. Гап Амир Музаффарнинг ҳисорликлар билан уруши устида тўхтади. У Амир Музаффарнинг Денов қўрғони олдида ҳисорликларнинг бошларидан калла минора ясаганини, бир соатда тўрт юз асирнинг бошини кестирганини ҳикоя қилгандан кейин, гапини Азизулло деган бир «қаҳрамон» устига келтирди:

— Азизулло, — деди Раҳими Қанд, — асли Балхдан бўлиб, Бухорога таҳсили илм учун келган, Амир Музаффарнинг ҳисорликларга қарши урушига кўнгилли бўлиб қатнашган ва бу ишига мукофот юзасидан Гиждувон туманига раис қилинган эди.

Азизулло Ҳисор урушида Амирнинг «галаботур»⁸ навкарлари қаторида ҳисорликлар сафига от миниб ҳужум қилган, ҳар бир қилич уришида ўн-ўн икки нафарни дарахт новдасидай қалам қилиб чошиб ташлаган бир қаҳрамон эди. Урушнинг айни қизиқ турган чоғида оти шохлари бир-бировига ўралашиб кетган икки тут дарахти орасидан шаҳд билан ўтаётганида Азизуллонинг калласи шохларга илиниб, узилган. У ҳам тезлик билан отнинг бошини орқага қайтариб, ҳали қони совумаган ўз калласини шох орасидан ажратиб олиб, кифтига ўрнатганда, яна от чоптириб жангга кириб кетган... Мен ҳикоянинг бу ерини эшитганимда Раҳими Қандга дедим:

— Хайриятки, Азизулло ўз калласини кифтига ўрнатганда тескари қўймапти, бўлмаса, кўзлари орқа томонида бўлиб, ҳаётда қийналиб юрган бўларди.

Раҳими Қанд, менинг бу сўзимдан ўз ҳикоясига ишонмаганлигимни сезиб, қизишиб кетди ва зардаланиб деди:

— У, кўр эмас эди, ақлсиз ҳам эмас эдики, каллани танага қандай ва қайси тартибда ўрнатишни билмасин.

Мен унга узр айтиб, унинг ҳикоясига тамоман ишонганимни исбот қилишга уриндим. Шундай бўлса ҳам, у менга бир неча вақтгача саргузашт ва ҳикоялардан гапирмади.

Раҳими Қанд умрининг охирларида шайхга мурид, эшонларнинг жар ва суҳбатларига юрадиган бўлди. Шундан кейин ҳеч ерда ва ҳеч бир кишига мунақа ҳикоялардан гапирмас эди. Лекин буларнинг ўрнига шайхларнинг «кароматлари»дан гапирар, Азизуллонинг қаҳрамонлиги»ни қандай безатиб, ишониб ва ишонтириб гапирса, фирибгар шайхларнинг «кароматлари»ни ҳам ўшандай безатиб, ишониб ва ишонтириб гапирар эди. Шайхларга ва уларнинг «кароматлари»га ишонмайдиган одамлар билан «шаккок», «кофир» деб ошналик қилмас эди.

V

Мен сарой дарвозаси олдидаги супачада ўтириб, Раҳими Қанддан икки пулга олган конфетни шимимокда ва «қандай қилиб унга бирон ҳикоя сўзлатаман», деб ўнламоқда эдимки, узоқдан Қори-Ишкамба кўринди. Мен икки кўзимни унга тикдим. У ҳам назари менга

⁸ Халқдан йиғиб, урушга жўнатилган сарбоз

тушгандан кейин кўзини мендан узмади. Унинг ўткир на маънодор қарашларидан «ана у кунги ёлғончи» деган товушни эшитаётгандай бўлар эдим. Шунинг учун уялиб ундан кўзимни уздим...

У тикка Раҳими Қанд ўтирган супача олдига келди, у билан саломлашгандан кейин, лаълидан бир-икки дона қанд-курсни олиб, оғзига солди ва бир дона конфетдан ҳам олиб, унинг қоғозини очаётиб ўз йўлига кета берди ва кетаётганда менинг томонимга яна бир қаради, мен ундан юзимни ўгирдим.

Раҳими Қанд, унинг қанд-курс ва конфетни еб, уларнинг пулини бермасдан кетаётганини кўриб, орқасидан товуш берди:

— Қори амаки, ҳазил қилманг, мен камбағал ва аёлманд бир одамман, еган нарсаларингизнинг пулини бериб кетинг!

Қори-Ишкамба орқасига қайрилиб ҳам қарамай:

— Юзсизлик қилма, кўрнамак бўлма, тунов кун еган ошингни эсингдан чиқарма! Яна бирон вақт сенга манфаатим тегади, мен еган нарсаларнинг пули «боласи, набираси ва чевараси» билан сенга қайтади, — деди ва ўз йўлига қараб кетди.

Раҳими Қанд ўз-ўзича ғудунглаб:

— Искирт, ўлимсахўр!.. — деб уни сўқди.

— Бунинг ўзи ким? — деб сўрадим Раҳими Қанддан.

— Салла ўраган ҳинди, ўтакетган судхўр, искирт, мумсик бир одам, — деди.

— Сиз унинг тузини қандай еган эдингизки, у сизга «...кўрнамаклик қилма!» дейди.

— Унинг тузини мен тугул, ўзи ҳам тотган эмас, — деди Раҳими Қанд ва миннат қилган «туз» ва «ош» тўғрисида гапириб кетди: — Тунов кун мени бир мешкобчи ўз тўйига чақириб эди, мен ҳовли юзида сўри устида ўтириб, танбур чалмоқда эдим. Бу искирт меҳмонлар қаторида меҳмонхонага кириб, ош еб чиқди ва бошқа меҳмонлар каби тўйхонадан чиқиб кетмай, менинг ёнимга келиб ўтирди. Шу орада яна бир неча дапқир меҳмонлар кириб, ош еб чиқдилар, у ҳали ҳам ўрнидан қимирламас эди. Охири, меҳмонларнинг кети узилди, У, тўй эгасини чақириб:

— Раҳим ака учун ҳам ош буюринг ахир, қўли билан бирга «қорни ҳам танбур чалаётир», — деди ва қўшимча қилди,

— Раҳим аканинг оши серёққина, сергўштгина бўлсин.

...Ошни келтирдилар, ҳақиқатан ҳам, сергўштгина серёққина сузган эканлар. Лекин ошнинг тўртдан бир» ҳам менга насиб бўлмади. Меҳмонлар қаторида меҳмонхонада ош еб чиққан ҳолда, мен учун келтирилган ошдан ҳам ҳар ошам ошга икки бўлак гўшт қўшиб олар, чайнамасдан ютар-ютмас яна ошга қўл узатар эди.

Ошдан кейин яна мен танбур чалмоқчи бўлиб, танбурнинг кулоқларини бураб, созлаётганимда у кулоғимга пичирлаб:

— Агар шу тўйдан сенга бир товоқ ош олиб берсам, ярмисини менга берасанми? — деб сўради.

— Бераман! — дедим мен.

Яна бир пайт танбур чалганимдан кейин, яна оғзини кулоғим тубига келтириб:

— Энди бас қилсанг ҳам бўлади, — деди.

Мен ҳам танбур чалишни тўхтатиб, танбурни жилдига тика бердим ва тўй эгасини чақириб:

— Хайр энди, менга жавоб беринг! — дедим.

Тўй эгаси икки тангани қўлимга қистириб, олдимга бир нон билан бир ҳовуч қандолат келтириб қўйди.

Мен пулни чўнтагимга солиб, нон билан қандолатни рўмолчамга туга бердим. У тўй эгасига қараб:

— Раҳим ака аёлманд одам, унга сергўшт ва серёққина қилиб бир товоқ ош беринг. Ошнинг устига битта нон ҳам қўйсинлар, бу кишига ҳар нарса берсангиз куймайди, вақти келса яна

хизмат қилади, — деди.

Тўй эгаси унинг сўзини икки қилмади. Бир товоқ паловга бир дона чапати нон қўйиб келтириб, менга берди ва:

— Товоқни қайтариб беришни унутманг! — деди.

— Хўп! — деб мен нон, мағиз тугилган рўмолчамни қўйнимга солдим, танбур ва товоқдаги ошни кўтариб тўйхонадан чиқдим. Бу одам мендан олдин юрмоқда эди.

Тўйхонадан бир неча қадам узоқлашганимдан кейин, у ёнимга ёндашиб:

— Менинг ҳовлим йўл устида,—деди,—аввал у ерга юрамиз, мен унда ошдан ўз «ҳақим»ни оламан, сўнгра сен ўз ҳақингни олиб, уйингга кетасан.

Мен рози бўлдим. Биз кўпгина кўча ва тор кўчаларни айланиб, унинг ҳовлисига етдик. Маълум бўлдики, унинг ҳовлиси, менинг ҳовлимга кўра тўйхонадан узоқроқда экан...

Мен бу фурсатдан фойдаланиб уй адресини билиб олмоқчи бўлиб, Раҳими Қанднинг сўзини бўлиб,ундан сўрадим:

— Унинг ҳовлиси қайси маҳаллада экан?

— Кемухтгарон маҳалласида, пойабзал саройининг*орқасидаги боши берк тор кўчанинг энг охирида экан, — деди Раҳими Қанд ва сўзини давом эттирди: ; Биз бориб унинг ҳовлисига кирганимизда у менга:

— Товоқни менга бер! Мен ичкари ҳовлига киргизиб, бошқа бир товоққа ўз «ҳақим»ни ағдариб оламан. қолганини сенга чиқариб бераман, - деб товоқни менинг қўлимдан олиб, ичкари ҳовлисига кириб кетди.

Бир неча минутдан кейин, товоқни чиқариб қўлимга берди. Товоқ бўшаёзган эди: ундаги ошнинг саккиздан бири ҳам қолмабди, гўштини бўлса бутунлай олибди, ёғини бир томчи қолдирмай сирқитиб олипти, нондан бўлса бир бурда ҳам қолдирмабди, — деб Раҳими Қанд ўз ҳикоясини тугатди ва қўшимча қилди:

— Унинг менга миннат қилган «тузи» ва «оши» шу.

Менга у кун шунчалик ҳикоя етарли эди. Мен учун ҳикоя эшитишга қараганда зарурроқ иш чиққан эди —« мен Қори-Ишкамбаинг уй адресини билиб олган эдим; Энди унинг ҳовлисига бориб, уни топиб, у билан кўришиш керак эди. Мен жадаллик билан ўрнимдан турдим.

VI

Мен кўчаларда анча маҳалгача кезиб юрдим. Кун оқшомга яқинлашди, дўкондорлар ва савдогарлар ўз дўконларини беркитиб уйларига жўнай бердилар. Мен Қори-Ишкамба ҳам бу вақт ўз уйига қайтган бўлса керак, деб ўйладим-да, унинг ҳовлисига бормоқчи бўлиб йўлга тушдим.

Қемухтгарон гузаридаги пойабзал растаси орқаси да бўлган тор кўчага кирдим. Кўчанинг охирида бир эшикка дуч келдим, ундан у ёққа бошқа эшик йўқ ва тор кўчанинг боши ҳам шу ерда тугалар эди.

Раҳими Қанднинг берган дарагига кўра, Қори-Ишкамбанинг ҳовлиси шу бўлса керак, деб ҳалиги эшикни тақиллата бошладим.. Мен бир оз кутгандан кейин эшикни яна тақиллатдим. Ичкаридан хотин кишининг

— Кимсиз? — деган товуши эшитилди.

— Мен бир муллавачча, Қори амакимда ишим бор, уйда бўлсалар айтиб қўйинг.

— Қори амакингиз уйда йўқлар, қандай ишингиз бор эди? — деб такрорланди ҳалиги товуш.

— Ишимни ўзларига айтаман! Қачон келадилар? У киши кеч келадилар, ошналариникида бўлади

Ҳеч бир вақт уйда бўлмайдилар, эрта билан тонгқоронғисида чиқиб кетадилар, баъзи вақтларда ярим кечада уйга қайтадилар! келсам у кишини учрата оламанми?

— Йўқ! — деган товуш такрор эшитилди. Бу бошқа бир хотиннинг ТОВУШИ эди, у хотин кўшимча қилди:

— У киши кечалари ҳовлиларига ҳеч кимни киритмайдилар. Бизга ҳам «Ҳеч кимга дарвозани очманглар!» деб тайинлаб қўйганлар. Яна шу кун уйдан чиқаётганларида «Агар бирон таниш келиб қолса ҳам дарчани очманглар!» дедилар. Бехуда овора бўлманг!

— Сизлар у кишининг кимлари бўласиз — деб сўрадим.

Хотинлари! — жавоб берди биринчи хотин.

— Хў, кундузлари қайси вақтларда уйда бўлади

Мен ўз-ўзимга, «Бу ҳам бўлмади», деб орқамга қайтдим ва пойабзал саройи олди билан растага чиқиб, у ердан Лаби ҳовузи Девонбеги томонига қараб йўналдим...

* * *

Растада деярли ҳеч ким қолмаган эди, энг кечгача ўтирадиган ҳарис дўкондорлар ҳам ўз дўконларини йиғиштирмоқда эдилар. Кун янги ботган бўлса ҳам, усти ёпиқ чироқсиз раста бутун қоронғилашган эди, шу вақтда олдидан бир одам чикди. Менга бир тикилиб қарагандан кейин, тез ўтиб кетди. Мен унинг Қори Ишкамба эканлигини зўрға пайқадим.

Мен «Жаннатмаконий» саройи олдига етганимда, Раҳими Қанд ҳам кигизчасини қўлтиғига қистириб, лаълисини қўлига олган экан. У мени кўрган ҳамон кулимсираб, имлаб чақирди.

— Нима дейсиз? — дедим унга яқинлашиб.

У эринибгина лаълисини супача устига қўйди, қўлтиғидаги кигизчани супачанинг лабига ташлаб, унга ёни билан суянгани ҳолда мендан сўради.

— Сиз Қори Исмат масаласини нима қилдингиз?

— Сизга «туз» ва «ош» егизган исқиртними?

— Ҳа!

— Ҳеч нарса қилганим йўқ. Қани, гапиринг, ўзи нима гап? — Раҳими Қанд ҳамон кулимсираб сўзга киришди.

— Шу кун сиз бу ердан туриб кетгандан кейин, қаердандир у бу ерда пайдо бўлиб, мендан: «У ким эди?», деб сўради. Мен «ғиждувонлик бир муллавачча», деб жавоб бердим. У бошини қимирлата-қимирлата «Шубҳам тўғри чикди!» деди. «Қандай шубҳангиз бор эди?» деб сўрадим. У бир оз ўйлаб тургандан кейин: «Одамлар мени «пулдор» деб гумон қиладилар, шунинг учун бундан бнр қанча вақт бурун баъзи ўғри ва чайқовчилар менинг орқамга тушган эдилар. Улар менинг уйимда бир сариқ чақа ҳам топилмаслигини билганларидан кейин, кўнгиллари совиб мендан қўл ювдилар. Сизнинг бу ошнангиз, ёмон бир ғараз билан бўлса керак, менинг орқамга тушипти», — деди.

Мен унга «Қани, у қандай қилиб сизнинг орқангизга тушди, ва нималар қилди?» — деб сўрадим. У менга жавоб берди: «Неча кундан бери шу одам менинг орқамдан юради бир кун эртадан кечгача мендан айрилмади. Маълумки, у менинг қаерлардам қанча пул олганимни ва пулларни қаерга қўйганимни кузатмоқда, агар бир миқдор пулни уйимга қўйганимни билиб қолса, кечлаб бориб, менинг ишимни битказиб, у пулни олмоқчи», — деди.

«Бу киши унақа одам эмас, шубҳангиз ўринсиз!» дедим. «Эҳтимол ўзи тўғри одамдир, лек ажаб эмаски, уни тумандошлари йўлдан оздириб, менинг орқамга қўйган бўлсалар. Ҳар ҳолда ғиждувонликлардан кўркқулик», деди у ва бир оз жим тургандан кейин яна давом қилиб: «Сен у билан ошна экансан, унга англатиб қўй: аввали шуки, менинг пулим йўқ, агар бир оз пул топсам ҳам, уни уйимга олиб бориб қўймайман, уйимда ҳатто бирон тузукроқ нарса ҳам йўқ, эшакнинг тўқимига ўхшаган бир-икки кўрпа-ёстиғим бор, холос», — деди.

Раҳими Қанд ўзининг Қори-Ишкамба билан менинг тўғримда гапирган гапларини айтиб бўлгандан кейин, менга насиҳат қилгандай бўлиб:

- Lituz.com

Elektron kitoblar

**To'liq qismini Shu tugmani
bosish orqali sotib oling!**